

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

Від Редакції: Тут вперше друкуємо частину спогадів академіка Миколи Прокоповича Василенка (1866-1935), визначного українського історика, громадського і політичного діяча. Спогади були написані в 1920-их роках.

У 1966 року з нагоди відзначення століття народження Миколи Прокоповича, в «Українському Історику» видруковано матеріяли присвячені його життю і творчості.

Складаємо щиру подяку проф. Олександрові Оглоблину за передання спогадів М. Василенка до друку в нашому журналі. Також дякуємо йому за декілька рідкісних фотографій історика, що їх репродукції появляться в «Українському Історику».

Мову спогадів зберігаємо в первісному вигляді.

ДИТИНСТВО І МОЛОДІСТЬ (1866-1885)

Батьківщиною моєю було село Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії. Назву село одержало правдоподібно від імені річки Есмані, допливу р. Клевані. Село Есмань лежить у устя річки тієї ж назви. Тепер це невеликий струмок тієї річки, а колись, ще в середині XIX стол., р. Есмань на протязі села мала декілька млинів. Рештки їх я ще добре пам'ятаю. Річка Есмань бере початок із торфових болот. Тепер вона майже вся висохла і залишився тільки невеликий водозбір на колишній нашій луці «Ракіте»; із цього водозбору і починає текти Есмань. Колись торфові болота були непрохідні. За дитинства я пам'ятаю багато випадків, коли із тих болот виволікали коней, коров і навіть людей, що там загрузнули, коли заїжджали до того торфового багна через облудну стежку... Більше підвищені місця були покриті лісом, переважно густим чагарником. Одна частина цього лісу мала зовсім незвичайну назву, що її землеміри під час генерального межування переробили на «Станный лес». Я ще пам'ятаю величезні дуби з сухим і верхами, що піднімалися серед молоді порослі. Друга частина лісу, переважно осикового й дубового, з густими кущами крушини й ліщини, носила назву «Плав» і належала моєму батькові. За «Плавом» тягнувся по болоті густий, дрібний березняк «Карти». Ця назва постала ймовірно від того, що березняк той належав кільком поміщикам (моєму батькові, Лазаревичеві, Милорадовичеві) та був розбитий на чотирикутники канавами, що вічно були наповнені водою. Це місце колись було ймовірно зовсім непрохідне. Ті «Карти» своєю густотою уявлялися нам у дитинстві чимсь таємничим. Один тільки раз я був там із якимсь мисливцем, щоб побачити вовчу нору й вовченят. Нора була викопана, як пам'ятаю, у товстого кореня берези. Вовченят я не бачив.

Спочатку 1890-их років декілька літ підряд стояла жарка, суха погода. Болото висохло, ґрунт на торфовищах осів, корні беззубих обголіли і ліс у «Картах» загинув, засох. Його вирубали. Коли я бродив по порубі, то знаходив ділянки землі, що буквально були усяні рогами лосів. Очевидно, колись у есманських лісах і болотах було багато лосів та й ліс був більший. На «Плаву», під впливом жари й осідання ґрунту, обголіли великі стовбури дубових дерев; стовбури ті були на аршин прикриті землею і не встигли ще згнити. Лісів ще багато було в 1870-их роках у Есмані і її околицях. Було багато і вовків. Узимку вони заходили до нашого двору, на село і нищили багато овець та лоша́т у селян. Майже кожного літа бачив я лоша́т із подертим задом. Це під час ночівлі в лісі чи на луках, вовки нападали на лоша́т і нівели їх. Одного разу я з моїм батьком був у полі, біля нашого двору. Сонце вже зайшло, пастухи пригнали з лук череди в село. Робітники кінчали жати і пішли спати. Раптом почувся шалений рев корови у віддалі чверти версти від нас у «Странном лесу». Робітники побігли туди, але вже спізналися: два вовки «зарізали» корову, що відстала від череди, і вже встигли витягти кишки. Ледве вдалося відігнати тих вовків від слясного блюда.

У декількох сажень од джерел річки Есмані, на нашій землі, була величезна гребля, що тяглася уздовж приблизно на півверсти. Ця гребля затримувала воду і тут був став, а на ньому млин. Другий млин був нижче, у центрі саду, а третій — далі, біля садиби Голяховських. Річка Есмань загинула насамперед, треба припускати, від вирубки лісів у її джерел. Багато сприяли загибелі річки розмивання гребель та трудність виправляти їх й утримувати після скасування кріпаччини. Але головна причина загибелі річки Есмані — це провалля («провали»), що утворювались при вїзді до села Есмані від Глухова. На це довго не звертали уваги, поки врешті ті провалля готові були перерізати всю велику дорогу. Тоді тільки земство спохватилось і припинило поширення в бік киево-московської дороги, але провалля продовжувало «рости» і вглиб, і вишир. Крейда і глина з провалля були винесені в річище р. Есмані і ними засипано його. Подібну ж роль грало й розорювання берегів Есмані. Весняні води зносили розораний ґрунт до річки і також засипали ним річище. Я пам'ятаю р. Есмань на протязі всього села Есмані вже не річкою, а струмком, що в окремих місцях розширювався. У ньому водилася риба — карасі, щупачки. Очевидно, у свій час, коли в Есмані були ставки, риби було досить. Я пам'ятаю тільки єдиний став і млин, що ще працював в Есмані. Це — на Коробковці, у Коробок (пізніше — маєток Снежко). Звідси Есмань ставала подібною до річки і в такому вигляді текла на Глухів і далі.

Береги річки були початковим селищем в Есмані. Село було витягнуто в одну лінію. По течії річки Есмані містилися і старовинні поміщицькі гнізда: Бережецьких, Лазаревичів, Боярницевих, Судієнків, Галяховських. За Есманню, вниз по течії річки, була слобода Єремеевка, що злилася з Есманню в одне село і створила вулицю Есмані; ще далі був хутір Коробковка, що належав старикові Олексі Степановичу Коробко. Коли при Рум'янцеві прокладали дорогу між Москвою й Києвом, то дорога та пройшла і через Есмань. Для шляху вибирали кращий напрям, на яко-

му було б якнайменше природних перешкод. Тому шлях Києво-Московський прорізав Есмань під кутом відносно споконвічного напрямку села. На шляху утворилося окреме селище, окрема вулиця. На місці перехрещення старого напрямку села і шляху стоїть в Есмані церква. На шляху містилася волость, «становая квартира», заїзний двір і шинок.

Якщо їхати киево-московським шляхом од Москви до Києва, то село Есмань — перше українське село по переїзді границі України. Воно в 13 верстах від слободи Товстодубова, Севського повіту, границі Великої Росії, і в 12 верстах від р. Клевані, української границі з боку Курської губернії. Якщо хтось їде до Путивльського, Севського чи Рильського повіту, то каже, що він їде «до Росії».

Населення сусідніх повітів Курської й Орловської губерній відрізняється від населення Есмані мовою, убранням та побутом. Але близькість Росії сильно відбилася на есманцях, особливо щодо мови: в ній багато русизмів, хоч основа мови чисто українська. Крім впливу російського населення на есманців щодо мови й одягу, помітний ще більший вплив білоруського населення сусіднього Новгород-Сіверського повіту. І есманці вживають «лапті» (личаки), носять яломок (повстяна шапка) замість картуза, але говорять не «єн», як говорять новгород-сіверці, а «він». Звичаї у есманців були чисто українські: вони колядували, щедрували, водили козу під Новий рік і т. д.

Колись Есмань була живе, торговельне село. Цьому сприяли — близькість його до російської границі та й місце розташування на такому жвавому шляху, як киево-московський. Цим шляхом ішов товар із Москви до українських ярмарків, а з них найбільший був Кролевецький, в 55 верстах од Есмані. Глухів, Рильськ, Путивль, Орел, Трубчевськ торгували хлібом і весь хліб проходив через Есмань. Старі люди оповідають, що до проведення залізниці Москва-Курськ, Курськ — Київ, шляхом через Есмань, особливо взимку, був без перервний рух валок в один і другий бік, не кажучи вже про тих, що проїжджали порожнем. В Есмані була поштова станція на 21 коня. Я ще пам'ятаю з дитинства, здається, в 1872 р., дуже сніжну зиму, коли снігу було так багато, що він був вище паркану нашого двору. Із вікна нашого будинку мені здавалося, що наче ціла низка підвід їдуть по паркану, і я дивувався з цього, рахував і не міг перерахувати.

*Микола Валисенко. Фото з 1897 р.
Одержано від проф. О. Оглоблина.*

Такий великий рух валок відбивався й на житті Есмані, особливо тієї частини її, що була розташована на шляху. Я пам'ятаю тут багато заїздів («постояльых дворов»), з великим під'їздами, повітками («сараями») та масою голубів. Заїзди ці пізніше, коли по проведенні залізниці Москва-Курськ-Київ, припинився возовий рух, поступово руйнувалися, а господарі їх зникали. Частина цих господарів — це були виходці із Росії. Такими були, наприклад, виходці із Калузької губернії, брати Іван і Максим Афанасійовичі Дмитрієви, що за ними і їхніми нащадками постала назва «Калузькі». У них був величезний заїзний двір. Мене цікавили в дитинстві у цьому дворі голуби, а головню — величезна вага під повіткою і колодязь, з нього діставали воду колесом. Будинок братів Калузьких був критий соломною, з великим дахом. Для проїжджаючих була відведена більша частина будинку. Господарі «обмежували» себе. Пам'ятаю ліжко з масою подушок і кут, що був уставлений зверху донизу іконами, а перед іконами вічно горіла лампадка. Брати Калузькі тримали вільну пошту, мали багато коней. У Калузьких була величезна сім'я і їхні сини їздили як фурмани. Пам'ятаю одного з них — Федьку — що на «лихой тройке», в капелюсі з павичими пір'ями, викликав у мене велику заздрість. Як мені хотілося бути на його місці!..

Протягом 1870-их років, навіть першої половини їх, цей заїзний двір і ця вільна пошта були ліквідовані. Калузькі збанкрутували. Величезна родина їхня розкололася.

Багато було в Есмані і шинків, куди заїжджали валки. Господарем одного з них, найголовнішого, був жид, Берко Витуховський, старожил Есмані, дуже популярний, мав круподерню і один тільки раз трапилася у нього пожежа, від підпалу — це доказ, що Берко Витуховський умів ладити з есманськими мешканцями, що не відзначалися взагалі доброю славою.

Згодом Есмань сильно розрослася по шляху в напрямку до Севська, але за мого дитинства вона кінчалася провулком, що вів од шляху до нашої садиби. У в'їзду до провулка стояла кузня, а далі був тільки зруйнований заїзний двір Рудницьких (Гребенів). Вузкий, безлюдний провулок вів до нашої садиби. Він не був ще тоді добудований і тільки проти нашого саду притупилися три двори колишніх «дворових». Увечері взимку ходити до нас із села навіть боялися, бо той провулок часто перетинала зграя вовків, що йшли на здобич до села. Ми таким чином жили здалека від села.

За нашою садибою починалося наше поле, а далі — луки й ліси з трудно прохідними в той час торфовими болотами, що з них, на нашій же землі, витікала річка Есмань. Все село, розташоване по течії річки Есмань, лежить у глибокій долині; горизонт закритий холмами. Внизу, коло будинку, довго тримається вогкість.

Києво-московська велика дорога широким півколом обходила мокрі луки й ліси й далеко пропадала в лісі. До шляху прилягала велика лука «Мурашино», що на весні вся покрита квітами, а в червні — густою, соковитою травою. Після косовиці там грали в різні ігри. Велика частина Мурашини тепер забудована або розорана і на ній давно вже зник різнобарвний килим лугових квітів і трав.

Ми жили наче на хуторі. Через ворота ви вїжджали до великого чотирикутного двору, що обсаджений навколо вербами. Пам'ятаю, як садили їх в 1873 та 1874 роках. Тепер вони вже великі, густі і широким шатром спускаються у двір. У дворі, проти воріт, стояв будинок, а по краям чотирикутника містилися: кухня, повітки, стайня, льодовня, комори і т. і. Розміщено це все було так, щоб на випадок пожежі, не згоріло більше як дві будівлі відразу.

Будинок був старий, дерев'яний, збудований, як казав мій батько, в 1840-их роках. Протягом мого життя двір змінив свій вигляд, він був перебудований. Один тільки будинок, наш дім, залишився незмінним. Батько мій, зайнятий нашим вихованням, не зміг перебудувати його. Бракувало коштів, а тут ще, під час двох пожеж, що сталися у дворі, згоріли й матеріали, що заготовлені були для перебудови дому.

Дім наш в Есмані мав вісім невеликих кімнат. Критий він був соломою. Збудовав їй він був по компасу дуже вдало, бо не було кімнати, де не було б сонця. Більша частина кімнат виходила до саду. Велика кількість вікон, що виходили на південь, давали багато світлу й соняшного тепла. На двір виходили тільки два вікна та два великих, тяжких ганки, що спиралися на чотири колони кожний. Чорний ганок був закритий і хід з нього був убік. Підїжджаючим до дому могло здаватися, що в домі тільки дві кімнати.

Ззаду дому, з південної сторони, був сад і горіди. Батько мій не любив саду і мало звертав уваги на нього. Тільки тоді, коли ми підросли і зацікавились садоводством, було заведено досить великий фруктовий сад. Але тому, що я, як головний винуватець цього, всупереч думці мого батька, цікавився переважно французькими сортами, то більшість дерев загинули від лютих зим і холодного торфового ґрунту нашого саду. Наша садиба прилягала до р. Есмані, тому була вогкувата, з мокрим ґрунтом. Частина садиби була зайнята під ліс і звалася Великим садом. Величезні осики, липи, столітні берези і могутній високий клен, загинули під час бурі 1891 р.; вони були оздобою цього саду і надовго залишилися в моїй пам'яті. Товста береза, а також і клен, були зранені: на них були дірки, через які добували на весні сік. У кутку Великого саду стояла баня. Її збудував мій батько напочатку 1870-их років. Я добре пам'ятаю, як будували її. Ззаду бані була густа поросль, а далі, за тином саду, починалися густі конопляники, спочатку наші, а далі — селянські, що суцільною масою тягнулися до самого села. Баня звичайно стояла замкнутою на замок, відкривали її тільки тоді, коли палили. Улітку це було рідко. Пуста баня, густа поросль та безперервний шум величезних осик далеко від дому — викликали страх у нас, дітей. Ми боялися ходити одні до Великого саду, особливо до бані. Нам здавалося, що там хтось сидить, що там ховаються розбійники, цигани, що вони нас можуть забити, украсти. Нас так налякали цим, щоб ми одні не ходили до Великого Саду і не грали там. Мати найбільше боялася скажених собак, що часто перебігали через наш сад, а одного разу скажений собака покусав до крові за нашим садом пастушка-хлопчика. Але не тільки у нас, дітей, баня викликала страх: вночі ніхто з робітників, особливо жінок, не згоджувався

один іти до саду та бані. Усі зазнавали якогось забобонного жаху... І тільки п'яниця, кравець «Кирилвіч», пізніше зробив собі «в предбаннике» нічліг і «блаженствував» там. Особливо добре там він себе počував після «запою»: ніхто йому там не перешкоджав спати, і мухи не кусали.

По правій стороні дому у фруктовім саду містилася рядами пасіка, а перед бальконом були розбиті квітники. Тут же стояла величезна сріблиста тополя, під нею зроблено було столик, на якому перед вечером ми пили чай.

Усе це не залишалося без перемін, а декілька разів зміналося протягом 1870-их років. Краси не було, але був затишок і ми всі любили наш хутір, нашу Есмань.

Одного разу я з нашим «прикащиком» Іваном Яковлевичем Давиденком (Сорокою) поїхав весною на поле. З гори відкривався прекрасний вид на Есмань, що тонула в далечині серед зелені, яка тільки що розвивалася. Особливо яскраво виділявся на фоні ясного весіннього дня чотирикутник нашого хутора.

«Дивіться, як гарно», — сказав І. Я. Давиденко, — «наче райок». Дійсно, було гарно.

Коли я приїхав додому, я розповів матері.

Батько мій, Прокіп Іванович Василенко, не був «исконным» мешканцем Есмані. Він був родом із с. Тулиголова, Глухівського повіту. Село це було в 20 верстах від Глухова, по Києво-Московській дорозі, але в бік, протилежний від Есмані, між Глуховим і Кролевцем. Ця частина Глухівського повіту зберегла чисто український характер і в одязі, і в мові. Там говорили чисто українською мовою, вимовляючи тільки «вухо» і т. п. Батько мій добре знав українську мову й говорив по-українському, знав багато пісень, казок, оповідань, любив усе українське, але не вірив у відродження України. Бувало, коли я почну розвивати свої думки на цю тему й доводити, що у народу українського є всі дані для його розвитку, батько не висловлювався у моїй присутності. Але коли я виходив, то він другому співбесідникові старався вилити свій скептицизм. Мене він залишав при моїй вірі, бо не хотів засмучувати мене...

Батько мій родився в день Св. Прокопія — 8 липня ст. ст. 1833 року. Таке ім'я дали йому тому, що напередодні його народин, моїй бабуні, його матері, Ірині Михайлівні, приснилося воно у сні.

Дід мій був бідним канцелярським урядовцем («чиновником»), багато пив і тому втратив посаду, однак дослужився до «губернського секретаря». Помер він рано, залишив на руках бабуні велику сім'ю — 9 чоловік малолітків. Маєток моєї бабуні був невеликий. Можна тільки дивуватися тому, як вона могла не тільки існувати сама з дітьми, але й дати своїм дітям нижчу освіту. Вони вчилися у Глухові і скінчили Глухівську повітову школу («уездное училище»), а потім стали служити. Усі служили, один тільки дядько мій, Петро, що його було приділено на військову службу, не пішов туди, а волів провадити дома господарство і стати хліборобом. Діти його залишилися неписьменними і злилися з масою селянства в Тулиголовах. Старший з них, Василь, уже дорослим познайомився з нами, часто бував у нас і ми його полюбили. Врешті він переселився з

жінкою своєю до Есмані і тут управляв нашим маєтком ще за життя мого батька, а потім і після смерті батька. Старшого із братів батька, Егора Івановича, я ніколи не бачив. Він жив в Орлі, спочатку служив, а потім став займатися юридичною практикою. Із старшим сином його, Ісааком, технологом, ми були знайомі через листування. Він дуже рано помер. Молодший брат його був офіцером. Я його не знав. Дядько, Василь Іванович, молодший із братів, служив в Орлі начальником тюрми. Він був «запойщик» і одного разу перерізав собі горло, але залишився живий. Ходив він завжди із срібною трубочкою в горлі і говорив з її поміччю. На початку 1880-их років він жив у нас в Есмані і помер од запою. Він був нежонатий.

Після скінчення повітової школи, батько мій був придільний на службу спочатку як писар до повітового суду, здається, а потім — як «письмоводитель пристава І-го стану» Глухівського повіту. «Стан» був в Тулиголовах, а посада «письмоводителя пристава», до часу реформи поліції в 1863 році, була «штатною». Ця випадкова посада визначила дальшу кар'єру мого батька. Спочатку 1860-их років в Есмані, у 2-ім «стані», батько мій був уже призначений на посаду «пристава». Таким чином він переїхав до Есмані і зв'язав себе з нею навіки.

У 20-ти верстах од Есмані є велике село, Уланів, що належить до 2-го «стану». Коли мій батько бував там у службових справах, то познайомився з сім'єю бідних дворян Павловських, що жили в Уланові і мали там невеликий маєток, а крім того мали маєток і в с. Княжичах. Мій дід по матері, Дмитро Петрович, помер рано, в 1850-их роках, залишивши на руках дружини теж велику сім'ю із трьох синів і декількох дочок, що їм треба було ще дати освіту. Сини вчилися в Глухівській повітській школі («уездном училище») і скінчили там курс, а дочки вчилися дома й були грамотні — не більше. Старший з моїх дядьків по матері, Павло Дмитрович, вступив на військову службу й «вибився на дорогу». Він служив і помер у середині 1870-их років в Волочиську жандармським ротмістром. Другий брат його, Михайло Дмитрович, у службі йшов невдало, кинув її і займався сільським господарством в Уланові. Помер під час революції 1917 року. Третій брат, Володимир Дмитрович, поїхав до Туркестану і там загинув без вісти на початку 1880-их років.

Старша з дочок Дмитра Петровича, Татьяна Дмитрівна, і була мою матір'ю. Вона родилася в Уланові 20 вересня (ст. ст.) 1834 р., була таким чином тільки на рік молодша мого батька. Шлюб їх відбувся в Уланові 22 серпня 1863 року.

Моя бабка по матері, Єлисавета Василівна, була з роду Коченовських. У неї був брат Єлісей Васильович Коченовський; він служив на військовій службі й дослужився до чину полковника. Сімейні оповідання передавали, що після смерті батьків Єлісей Васильович зробив так, що весь спадок перейшов до нього, а його сестра, Єлисавета Василівна, вийшовши заміж, нічого не одержала. А маєтки у Коченовських були величезні. До них перейшли маєтки і капітал близьких родичів Храпачових, з Уланова. За оповіданнями, що їх мені довелося чути від моїх батьків, генерал Храпачов служив при Миколі І-му в «Кригс-Комиссариате» та був, здається,

генерал-кригс-комісаром. Користаючись з ласки, Храпачов, крім звичайних нагород, одержав ще «золотые прииски» в Алтайських горах. Після його смерті спадкоємцями його стали його сестри, що жили в Уланові. Вони всі свої маєтки відступили полковникові Коченовському. Діти сестри його, Єлісавети Василівни, вели проти нього довгий позов, але нічого не вийшло. Особливо настирливий в цьому відношенні був дядько мій по матері, Михайло Дмитрович. Вічна ворожнеча і процес його з Коченовським довели його до повної руїни. Коченовський вважав, що головною пружиною позову був мій батько. Це було зовсім несправедливо. Батько мій відійшов зовсім від того позову. Проте, Коченовський багато шкодив моєму батькові і вживав свого впливу в губерніяльному місті, щоб пошкодити батькові і по службі. Я ніколи не бачив цього полковника Коченовського, але в наших сімейних оповіданнях і оповіданнях сусідів Коченовського по Уланову, Коченовський уявлявся мені, як дріб'язковий позивайло («сутяга»), як чоловік нісенітний («вздорний») і злий. Не знаю, чи правильно це було? Між іншим повинен сказати, що протягом усього свого життя я ніколи не чув ні одного доброго слова про Єлісея Васильовича Коченовського. Жив він звичайно в Петербурзі, до Уланова приїжджав рідко і в житті повіту не відігравав жадної ролі.

Одного разу, коли я був ще маленьким гімназистом 1-ої чи 2-ої класи, моя мати, разом із нами, дітьми, була 15 серпня, на Успіння, на престольному святі своєї парафії в Уланові. Не знаю, чому мати забажала повести нас до «бабушек», тобто до сестер Храпачових, щоб їм «показати» нас. Мене особливо цікавила табакерка з якимсь особливим табаком; цю табакерку «пожалував» генералові Храпачову Микола І-й. Про цю табакерку оповідала нам наша мати. Але бабуса табакерки тієї нам не показала. Огляд у бабусі був докучливий; ми, діти, не знали, що робити і в своїх гімназіяльних мундурчиках все тулилися коло матері і просили її відійхати додому. Мати заспокоювала нас і утримувала, стараючись надати візиті більш-менш довгий, споріднений характер. Тоді я єдиний раз у житті своєму бачив двох худих бабунь, своїх багатих родичок.

Коченовський, одержавши добрі маєтки, придбав величезну садибу в Києві на Фундуклеївській вулиці, д. ч. 14, проти Колегії Павла Галагана. Після смерті Коченовського, маєток перейшов до сина його й дочки. Син Єлісей Єлісевич, незабаром помер бездітним (я його не знав) і весь маєток перейшов уже до літньої його сестри. На ній женився (з-за маєтку) кабардинець Володимир Миколаєвич Кудашев. Тому, що дітей у них не було і що після смерті Коченовської-Кудашевої весь маєток повинен був перейти до роду Павловських, до якого належала і моя мати, В. М. Кудашев перевів весь маєток на своє ім'я, ліквідував уланівський маєток, віддавши будинок під «Скобелевский дом для ранених офицеров»). Будинок цей, дуже добре обставлений, існував до самої революції. Величезні кошти В. М. Кудашева дали йому можливість збудувати величезний дім у Києві на Фундуклеївській вулиці ч. 14; Кудашев продав його на початку війни за мільйон рублів. Дружина його жила в Швейцарії. Він з нею фактично не жив, а висилав тільки гроші їй на утримання.

Після продажу будинку, В. М. Кудашев рішив оселитися в Кабарді і

зайнятися громадською працею серед рідного народу. Але щоб підготувати для цього ґрунт, він рішив видати історію кабардинського народу. Це діло він доручив офіцерові В. Р. Апухтінові. Апухтін почав збирати матеріяли, але опанувати їх не міг. Хтось порадив В. М. Кудашеву звернутися до мене. Це було в 1911 році. Спочатку я думав поставити це діло широко — поїхати на Кавказ, підшукати там матеріялів, попрацювати в Москві і Петербурзі. Але В. М. Кудашев злякався, боже це вимагало б великих коштів. Тоді я, скористувавшись матеріялами Апухтіна і додавши до них друковані, написав «Историю Кабардинского народа», що була видана в Києві і надрукована в друкарні С. В. Кульженка. Кудашев приготував її до дня святкування 300-ліття Дому Романових і здається підніс її імператорові. Тому, що я не надавав наукового значення цій книзі, то свого імені на ній я не поставив. Усе видання В. М. Кудашев повіз до Кабарди, куди переселився. Але книга, що написана була по-російськомu, в Кабарді не пішла і спокійно перед війною лежала «под спудом». З того часу я з В. М. Кудашевим не бачився. Це був не дуже розумний чоловік; він горів якимсь «не сознанным» кабардинським патріотизмом; у всякім разі він бажав бути корисним своєму народові і його культурному розвитку. Як він розумів цей розвиток — трудно сказати. З одного боку — він любив Кабарду, кабардинську мову, побут, і, здавалося, хотів розвитку Кабарди на національному ґрунті; з другого ж боку — він так із Росією і росіянами зжився, так цінив російські відзнаки, що хотів прилучити кабардинців до російської культури. Він виїхав до Кабарди не тільки з ідейними цілями, але й національними. Він хотів у Нальчику збудувати лікарню. Думаю, що це йому не пощастило — війна перешкодила.

В Есмані, де мої батьки оселились, серед дрібноземельних поміщиків в 1860-их роках проживав Костянтин Семенович Звягін, старик років за сімдесят. Він був колись землеміром, і в Есмані був захожим чоловіком. «Потомственный дворянин», родом був великоросіянин із Рильського повіту Курської губернії. Що його спонукало переселитися до Есмані — не знаю. Земельні документи показують, що він почав скуповувати землі у місцевих мешканців в кінці другого десятиліття XIX стол. Продавцями були майже виключно місцеві козаки. Так шляхом скуповування створений був хутір біля 150 десятин землі.

До часу генерального межування хутір уявляв велику «черезполосицу», і біля самого двору були окремі маленькі поля, що належали різним власникам, селянам, козакам та поміщикам. Оскільки я пам'ятаю, за актами дім Звягіна був збудований в 1818 році. Тоді, виходить, що був заснований і хутір. Але це, очевидно, був не той дім, в якому ми пізніше жили. Батько мій принаймні казав, що цей останній дім був збудований в 1840-их роках. Дуже ймовірно, бо в ці роки Звягін женився на другій жінці, Глафірі Гаврилівні, також із Рильського повіту; вона померла на початку 1860-их років. Звягін залишився самотнім стариком, що не мав родичів і тому рішив віддати по дарчій свій маєток моєму батькові за умовою, щоб батько мій піклувався ним до часу його смерті і щоб виконав певні обов'язки. Це було, здається, в 1869 році.

Я родився в ніч з 1-го на 2-ге лютого ст. ст. 1866 року в Есмані.

Перші мої дитячі спомини, що збереглися в моїй пам'яті, відносяться ймовірно до кінця 1860-их років і зв'язані з подорожжю моєю з моїм батьком до Тулиголови, до бабусі Ірини Михайлівни, матері мого батька. Ми повертались пізно вночі у липні. Місяця не було. Ніч була темна. Я лежав в глибині тарантаса, дивився ввверх, спостерігаючи як запалюються зірки і був очарований красою їх і неба. Батько думав, що я заснув і старався закрити мене. «Скільки ж тих зірок? Чи можна перерахувати їх?» — спитав я. І чудова краса Світу Божого примушувала тримтати дитяче серце...

Другий мій спомин з того часу — це наш переїзд із найманого дому в дім Звягіна. У мене були маленькі саночки. Вони були прив'язані до саней, що на них везли наш скарб, і я так їхав на своїх саночках.

К. С. Звягіна я згадую досить виразно. Нас було тоді три брати — я, Ваня і Міша — і ми відчували якийсь панічний жах перед «дідом». У цьому випадку, правда, підтримували нас і батьки, бо боялися, щоб наші пустощі не тривожили старика і не досаждали йому. Сам К. С. Звягін, як чоловік, що не мав дітей, не цікавився нами, і я не пригадую жадного випадку, коли б він приласкав нас. У нього була окрема кімната, кабінет, який він займав. Кімната була завжди закрита. Наша дитяча цікавість не давала нам спокою: «що ж робить дід?» Коли відхиляли двері, чи коли прибирали кімнату, ми старалися усяким способом заглянути туди. Нас цікавила шафа, що стояла наліво, з відкидною кришкою і нам здавалося, що в тій шафі є щось таке особливо цікаве... У куті стояв ряд ікон, а вгорі цього «іконостасу» було дві пляшки, в середині яких містилися фігури, що відносились до хрестних страждань і смерті Ісуса Христа. Ці пляшки викликали особливу нашу увагу: як через вузьку шийку можна було помістити у пляшці такі складні діяння? Пам'ятаю, як раз ми скупчилися коло дверей кабінету і чекали, коли відкриються двері і ось тоді ми побачимо, що робить дід.

— Хочеш, я вйду, — похвалився я Вані.

— Ні, не вийдеш, ні, не вийдеш.

Я «набрався» хоробрости, відчинив двері і навшпинячки підійшов до діда. Він у цей час сидів у кріслі.

— Чого ти тут, — загаласував на мене дід, схопив свою палку з крючком і хотів нею схопити мене за ногу. Я як божевільний вибіг із кабінету. Ми втікли до саду і довго не могли заспокоїтись. Ми боялися, що дід поскаржиться матері і тоді нам буде біда. Але він ні слова нікому не сказав. Більше я вже ніколи не пробував пройти туди, а ввійшов тільки тоді, коли сказали, що дід помер. Він лежав на постелі в білій сорочці, спокійний, наче спав. Я зупинився в дверях і мовчки, але спокійно дивився на нього. Тепер я вже не боявся його. Це було в лютому 1871-го року.

(Продовження в наступному числі)

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

(Продовження)

Дід обідав з нами і пив чай. Але ми і в чайній боялися його і ми садовилися звичайно в кутку, за самоваром, ближче до матері. А він сидів в кутку, на канапі і курив трубку з довгим чубуком і розмовляв з матір'ю моєю, до якої завжди відносився з великою пошаною. Це вже був досить слабкий старик, з невеликою борідкою, похилий; ходив він, ледве переставляючи ноги та спираючись на товсту палку з кріпачки. Мені казали, що він був досить жорстоким поміщиком під час кріпаччини. У моїй пам'яті збереглися чомусь відривчасті моменти, коли його мертвого виносили з дому. Наче зараз бачу хоругви коло труни і масу народу у дворі. Похований дід коло церкви в Есмані, з правого боку, поруч своєї дружини.

Поки був живий К.С. Звягін, дім його залишався без змін. Додалося тільки меблів. Залишилося у мене в пам'яті, що по стінах і над дверми висіли малюнки; їх потім зняли і віддали нам, дітям, а ми їх безжалісно знищили.

У Звягіна були дві маленькі собачки, чорненькі, з жовтими шапками і підборіддям. Їх звали «Жулька» і «Шамілька». Останнє ім'я дано було, очевидно, в честь відомого Шаміля, вождя кавказьких «горців», або для більшого осоромлення його. Собачки недовго жили після Звягіна і зникли якось одразу зимою. На весні, коли станув сніг, я натрапив на їх трупи в куші бузку. Сумне почуття постало в мене. Пригадав я жорстокого діда і жалко стало мені, що його нема на світі, нема і Жульки, і Шамільки...

Із того далекого часу мого раннього дитинства збереглося у мене мало спогадів. Очевидно, життя не давало нічого яскравого.

Одного разу я встав рано; мені сказали, що піймали в саду злодіїв, які обтрусили яблуню. Я вийшов в передпокій і побачив моїх старших товаришів по іграх. Серед них був трохи старший хлопець, Павло Делемента. Вони були без штанів тому, щоб легше було їм утікати; тепер соромливо вони закривали свою наготу. Павло Делемента був наш сусід і пізніше не раз попадався у кражах і сидів в тюрмі. Мені, на моє велике горе, було заборонено грати з тими злодіями і вони вийшли із групи моїх товаришів дитинства.

Здається, в 1872 році літом померла моя маленька сестра, Маша. Її личенько і зараз так явно уявляється мені на столі в залі, личенько, оточене вінком із квітів. Мене не взяли на похорон. На другий день я

знайшов частину побляклих квітів, які оточували голівку Маші. Їх викинули до саду, під яблуню. Я гірко, гірко плакав над ними, стараючись, щоб мене ніхто не бачив. Пізніше, коли ми бували на нашому бідному есманському цвинтарі, біля хреста, над могилою Маші, у мене тремтіло серце: мені хотілося дістатися вглибину землі і пізнати таємницю життя Маші там, далеко...

Сорок днів стояла вода у чашечці на вікні в нашій залі. «Душенька Машеньки прилітає в дім по ночах води напитися», — казала нам старушка-няня, мініючи кожного ранку воду на свіжу. Їй здавалося — і вона переконувала нас про те — що душа Маші, дійсно, прилітала і відпила води із чашечки. І няня, і ми вірили в це.

Здається, в тому ж році, або в наступному, померла наша тітка, Ганна Дмитрівна, сестра нашої матері. Вона була молода ще дівчина і жила у нас. Ми, діти, дуже любили її. Померла вона від тифу. Я також пам'ятаю її тількищо померлу на постелі, в кабінеті батька, з рукою, яка була відкинута вгору над головою... Смерть тітки в моїй уяві зв'язується з великим північним сьйвом, що було видиме в Есмані: діло було зимою. Ми були з тіткою, Ганною Дмитрівною в гостях. Коли ми збиралися їхати додому і вийшли на ганок, то побачили, що все небо червоне наче від великої заграви від пожежі. На вулиці стояли люди і дивилися на небо, кажучи, що горить небо. У мене ж жадного страху видовище північного сяєва не викликало. Я поставився до нього досить байдуже, а приїхавши додому, пішов спати і спав спокійно. На другий день оповідали про якесь надзвичайне явище на небі, ніби з'явилися на ньому хрест і мітла. Чекали якогось нещастя.

Пам'ятаю ще, як у ті ж роки виходила заміж тітка, Наталя Іванівна, сестра мого батька. Вона скоро потім померла. Весілля було в Есмані, у нас у домі. Особливо ясно я уявляю собі момент, коли виїжджали молоді до с. Бачевськ, де повинні були жити. Вони виїжджали на поштових конях, у санях з великою будкою. Чоловіка тітки, Авксентія Івановича Шумицького ми дуже боялися. Він завжди кричав на нас за наші пустощі та шум. Тільки пізніше ми полюбили його і раділи завжди, коли він час від часу приїжджав до нас і залишався погостювати день-другий.

Ми росли під наглядом батька й матері. При нас була нянька, що звичайно ходила за нами і слідкувала, щоб ми не лазили на дерева, не упали в річку, не підходили до колодязя, що його матір найбільше боялася. Боялася вона і скажених собак. Нянюшка наша була вельми древня і у нас у дворі славилася як «горбата баба». Її ім'я було Тетяна, але воно ніколи не вживалося. Але я її також пам'ятаю. Це була своєрідна якась істота. Від старости вона вже значно згорбилась. Тому й прозвали її горбатою. У неї під підборіддям, вище початку грудної клітки, була якась дірочка, наче зроблена чимсь гострим. Дірочка ця дуже нас цікавила. Про походження її баба Тетяна оповідала нам цілу байку, стараючись використати її в педагогічних цілях — ніби попередити нас, щоб ми не лазили через пліт. «Одного разу я лізла через пліт, посковзнулася, настромилася на кілок і повисла. Якби не мати — я згинула б», — оповідала вона. Але ми, однаке, мало довіряли цьому оповіданню: кілки

ж бувають такі великі, а дірочка ж була маленька. І наскільки вона глибока — нам хотілося знати. Але баба не дозволяла нам «дослідити» це. Так та дірочка і залишилася для нас таємницею.

Баба виховувала нас по-своєму. Від неї ми засвоювали мову, переважно глухівсько-українську з його суто-народними словами й зворотами. Від неї збагачувалася і наша фантазія: щоб ми не ходили в горох, баба Тетяна лякала нас «залізною бабою», що «сидить в горосі». Баба Тетяна примушувала нас вірити також у відьом, домових; привчала нас боятися темноти, шумких алей, заток у річок, де, за її переконанням, водилися русалки, що могли поцупити нас. Оповідала баба Тетяна нам, як її хотіли обернути у відьму. Родич її, відьмак, повів її вночі до лісу і при світі зазубленого місяця примушував її перескочити через старе упале дерево. Тетяна не одважилась. А якби вона перескочила через дерево три рази — тоді вона стала б відьмою. Від неї ми довідались, як пізнати відьму, а саме: в останній день масниці, коли заговляються на великий піст і їдять вареники, треба сир од останнього вареника покласти за губу і так переночувати; якщо сир не буде з'їдений, то треба його висушити й зберегти до Паски; їдучи до заутрені, треба сир покласти знову за губу і тоді у всіх відьом, що стоять в бабинці, із-під плахт буде видно хвости, ото й будуть відьми... Як ми не пробували проробити цей досвід — він все нам не вдався... У перший же день великого посту ми прокидалися без сиру: він ще звечора несподівано зникав — ми його з'їдали...

Батьки наші дуже боролися з педагогічними засобами баби Тетяни, особливо з її системою залякування і страшних оповідань, після яких все здавалося страшним; особливо страшно було залишатися одному в саду серед великих дерев, або в полі, серед густих колосків жита... Баба Тетяна була хороша й цікава оповідачка, особливо байок; знала масу загадок і приповідок, але у висловах не стримувалась... Ми іноді наводили жаж на наших батьків за чаєм, коли робили спроби передати їм оповідання баби Тетяни... Батьки наші боролися з цим, але бабу не віднімали у нас, бо знали, що кращого нагляду баби за нами вони не знайдуть. Та й трудно було знайти другу людину, щоб так прив'язана до нас і так любила нас, як баба Тетяна. Вона дуже боялася, щоб нас не наврочили, тому, коли нас укладали вже спати, то це була дуже довга й болісна процедура: баба Тетяна приносила миску води, в якій плавали вуглики, й починала нас умивати «от глаза», а потім вугликом креслити хреста на різних частинах тіла. Коли хтонебудь із нас захворів, то першим лікарем, що подавав нам поміч, була баба Тетяна: вона щось ворожила, потім мазала нам груди, за вухами, ноги сальною свічкою і т.п.

Але як вона не слідувала за нами, все ж таки уберегти нас не могла. Нас було з початку 1870-их років три брати: я, Ваня й Міша, і ми всі були досить бистрими хлопчиками. Ми були хворі на кір; брати вичунали, а я ще ні. Стояла виключно сніжна зима. Сніг лежав рівень з парканом, і валки, що рухались зимою повз наш двір, щоб скоротити дорогу, здавалося, що вони проходили по паркані. На дворі доріжки

виглядали як справжні коридори, а сніг, що його відкинули від дому, утворив перед вікнами величезну купу. Мені не дозволяли виходити на повітря. Я стояв коло вікна спальні і дивився на двір, де на свіжому снігу грало блискітками сонце. Мені так захотілося на свіже повітря, бігати, кататися на саночках, що я буквально забув про свою хворобу, схопив свою шубку, саночки і миттю вибіг у двері; хотів вилізти на кучу снігу, що лежала перед вікнами, не подумавши, що вона ж пухка, отже я загруз у ній по пояс. Прибігла матір із кухні, прибігла баба Тетяна. Мене врятували, але ця спроба дорого коштувала мені: я застудив кір; у мене перший раз виявилось запалення легенів і воно потім повторювалось не раз. Врешті я стратив голос, він зробився слабим і хрипким і не поправився вже ніколи.

Баба Тетяна прожила у нас до самої своєї смерті, в кінці 1870-их років. Вона померла слабкою старухою, років 80. Під кінець свого життя вона від старости ослабла розумом і здавалося, що ніби збожеволіла. При смерті її похоронах я не був присутній. Ми з матір'ю жили тоді в Глухові, де я з братами учився в гімназії.

Моїми товаришами дитинства були головним чином селянські діти. У сусідстві з нами, проти Великого саду, у провулку, було три хати колишніх «дворових». В одній з них жили брати Шелуханови, що пізніше переселилися до другої частини Есмані. У Іларіона (Ларка) Шелуханова був син, Кирило, і донька, Пашка. Це й були наші найближчі друзі й товариші дитинства. І зараз ще спогад про них викликає таке тепле споріднене почуття.

Рідше в наших іграх приймав участь другий сусід, Гаврило Мініяленко, що пізніше трагічно покінчив своє життя. Ходили до нас грати із шляху і діти братів Горових, багатих козаків, що жили до розподілу разом. Максим і Микола Горові бували у нас спочатку часто, але пізніше ми з ними посварилися і дружба наша ослабла. Цьому сприяли ще такі обставини: батьки Горових, Йосип і Кузьма Васильовичі, почали ділитися і сваритися. Діло дійшло до бійки. Кузьма Васильович схопив півфунтовика і так побив свого старшого брата, що той ледве живий залишився. Я пам'ятаю, як Йосип Васильович, побитий, в синяках, приходив до мого батька. Вигляд його викликав у нас, дітей, жах, і вражіння від нього залишилося у мене до цього часу. Батько прийняв сторону Йосипа проти Кузьми. Це привело до того, що Максим Горовий зник із нашого дитячого горизонту. Йосип Васильович переселився на шлях, на другий майже кінець Есмані. Значна віддаль була причиною того, що ми не бачили й Миколи Горового. Таким чином незмінними нашими друзями залишилися Кирило і Пашка. З ними ми пасли коней і гусей, з ними і гралися, звичайно, під наглядом баби Тетяни. Наші ігри ми вигадували самі. Грали ми «в лошадок», цілими годинами грали в «зуба», або «в грудки». Ми нарізували невеличкі грядки на луці по числу партнерів. Потім кидали ножа вверху, і якщо він падав клейном вверху, то від грядки до партнера, що кинув ножа, відрізували кусок за шириною ножа, і так — за чергою. Відрізані куски землі з травною зберігались. А хто був невдахою, у кого залишалася незрізаною земля, той повинен

був витягнути «зуба». Це робилося так: на грядці викопували воронку, на дні якої вбивали кілочка. Ігрок повинен був стати навколішки і зубами витягнути його, а потім бігти, тримаючи кілочка в зубах і загубити його так, щоб його не знайшли. У слід за тими, що бігли, кидали грудки землі. Якщо «зуба» знаходили, процедуру виймання його починали знову. Скільки ми, граючи в цю гру, розгубили ножів, трудно собі й уявити... Але найбільше подобалася нам гра «в пасіку». Ми уявляли бджіл собою, забралися на горище, приклеювали папірці: це ми нібито ліпили соти. Іноді години ми провадили на горищі комори, де були складені порожні вулики; ми їх розставляли, перевертали, уявляючи, що оглядаємо пасіку. Пашка ж готовила нібито нам обід, і ми, після праці, сідали разом і «снідали». Хотілося нам мати і свою справжню пасіку. На цьому ґрунті розігралася одного разу справжня трагедія. У батька мого була велика пасіка, що стояла в саду. Одного разу ми здумали наловити для своєї пасіки бджіл. Для цього ми озброїлись шклянками і почали приставляти їх до «очків» вуликів так, щоб пасічник нас не побачив. На долю Пашки припав вулик, що був випнутий вперед, а тому був і хиткий. Він перевернувся; бджоли роєм вилетіли відти і накинулись на Пашку, залізли їй під сорочку, спідничку і так бідну скусили її, що їй довелося роздягнути і вона цілий день пролежала в ліжку. Матір моя, що роздягала Пашку і виймала у неї жала, спочатку дуже розсердилась на нас, а особливо на мене, але потім доручила мені однести Пашці чаю і «варення» (конфітури), і я пам'ятаю, що з гордістю відвідав хвору. Незабаром батько Пашки й Кирила переселився чомусь на другий кінець Есмані, на Коробківку, і я стратив своїх друзів і більше ніколи з ними не зустрічався в житті. Про них я назавжди зберіг найтепліше почуття. Та й взагалі зо всіма дітьми, що з ними доводилось мені грати в дитинстві, у мене були дуже приятельські відношення. Одну тільки прикрість я пережив в дитинстві вже після переселення Шелуханових: мені подарували пістоль, з якого можна було стріляти справжніми пістонами. Це була моя велика радість і гордість. І раптом, коли ми грали в саду, пістоль зник... Я добре пам'ятаю місце, де ми грали. Але в мене ніколи не було підозріливості, що його вкрали, навпаки: було переконання, що я його загубив, і коли мене переконували в протилежному, я, коли вже був гімназистом, не раз шукав цього пістоль, сподіваючись знайти його.

У «пасіку» любив грати я; брати мої Ваня і Міша боялися бджіл і не співчували цим іграм. Тоді ми вибирали інші. У нас був «вітряк», як це бувало встаровину у кожному господарстві. Вітряка цього не експлуатували, а тільки зрідка на ньому мололи борошно для свого господарства та для знайомих. Вітряк стояв на окремому рубленому колодязі, куди ми любили лазити й ховатися. Але особливою нашою радістю було те, коли вітряк повинен був молоти збіжжя. Для цього запрошували Микиту Шелуханова, дядька Кирила й Пашки; він був сам тесля, мірошник і дуже любив вітряки. Це був дуже розумний, тямущий господарський селянин. Коли він збирався молоти, то для нас це був великий празник. Ми вже зранку були на млині, розпитували про все і приймали діяльну участь, коли треба були повертати вітряка проти вітру і трималися руками за те

дерево, що ним сильний Микита повертав вітряка. Коли той вітряк здригав і потріскував, то ми ще більше надувалися і нам здавалося, що він піддається і нашій силі. Особливо мій брат, Ваня, цікавився вітряком та його будовою і був настільки вправний, що навіть спорудив модель його. Тільки що той вітряк у нього не молот. Микита оглянув модель і вказав на основний дефект — крила повинні бути «скошені»; взяв зараз же сокиру, поправив дефект і на велику радість брата, вітряк його почав крутитися. Незабаром Микита подарував Вані великий модель вітряка і встановив його на паркані. Ваня цілісні дні провадив коло того вітряка. Мішу він тримав ніби собаку, що була прив'язана за шию до стовба.

Міша був молодший нас усіх і тому чимало терпів від нас і часто плакав. Ми не приймали його до своєї компанії, бо він не міг скоро бігати. Ми любили пожартувати, налякати його: у матері був паперовий болван у вигляді жіночої голови й тулуба для примірки «чепчиков». Міша чомусь дуже боявся цього болвана і завжди кричав, коли побачив його. Це нас усіх бавило. Тому, що Міша любив ходити до пасіки та об'їдати куші, то ми рішили і скористуватися цим і поставили там болвана. Нічого не підозріваючи, Міша рвав малину і натрапив на болвана. Трудно уявити собі крик Міші від жаху... Ми самі перелякалися. Бідна матір прожогом кинулась із кухні, де вона в той час була, і, довідавшись у чому справа, згарячу схопила того болвана і... аж нас жаль узяв — кинула у грубу...

Міша звичайно провадив час з Ваньєю, а я тримався тоді окремо від них із своїми товаришами. Але ми всі дуже любили коней. Зате коров не любили, вважаючи, що інтерес до них — це діло бабське. У стаїні ми часто провадили час і чекали, коли кучер дасть нам віжки в руки чи посадить на коня. До вступу до гімназії мені не дозволяли ще самостійно сідати на коня, навіть їздити на повозі, без батьків, дозволялося тільки на певних конях. Для цього був строкатий кінь, старий-престарий, дуже розумний і дуже обережний: він зупинявся перед кожною вибоїною, перед кожним рівчаком.

При нашій любові до коней нашим першим другом і приятелем був, звичайно, кучер Микола, молодий, вродливий чоловік, з невеликими вусиками й невеликою чорною борідкою. Він, очевидно, любив нас, завжди розмовляв з нами і задовольняв наші скромні дитячі бажання, наприклад, коли ми хотіли потримати віжки у запряженого коня або повід, коли вели коня на водопій.

Пізніше, коли я був в Глухові гімназистом, Микола був візником («извозчиком») і ми завжди зустрічалися з ним весело й радісно, як давні приятелі, і згадували Есмань.

Як у тумані, встають у мене в пам'яті дві подорожі з Миколою: одна — до Уланова, до дядюшки Міші, на престольне свято — 15 серпня. Пригадую веселі вулиці села, масу народу і Миколу з гармонією, і пісню, що Микола співав нам, а ми сиділи в незапряжений колясі: «На улице две курицы с пастухом дерутся»... Друга подорож була 6 червня до села Юрасівки, Глухівського повіту, щоб поклонитися якійсь чудотворній іконі, згідно з обітницею. Для цієї подорожі витягнули з каретної повітки й

вирядили величезну старовинну карету, запряжену четвериком, і ми всі, з батьком і матір'ю, з масою подушок поїхали за 40-50 верст. Подібна подорож надовго залишила враження в наших дитячих душах, і мені потім, через кілька років, пригадувались — високий, сосновий ліс, де ми проїжджали, і величезна зрублена сосна, що перегородила дорогу нашій кареті, і старенький священик Юрасівської церкви; іконостас, що ввесь блискотів від маси свічок, що були запалені перед ним. То був престольний празник в Юрасівці.

Микола був у нас великим авторитетом. Його вирази й вирoki ми за обідом передавали батькам нашим як щось незмінне. Ходив я з ним одного разу й на весілля: виходила заміж сусідка наша, красуня Одарка, пізніше мати декількох красунів-синів. Мене, пам'ятаю, посадили за стіл, а дівчата поцупили мою шапку і пришили до неї непомітно червону «квітку», як у боярина. Тільки тоді, коли я повернувся додому, я зауважив це і розплакався і зо злістю порвав квітку. Мені уявлялося, що мене женять і що мене вважають за жениха, нареченого. Мені зробилося соромно. Довго довелося матері моїй заспокоювати мене й переконувати, що я не жених, а тільки боярин.

До Одарки прийшов в прийми козак, Михайло Несен, також із Есмані; він пізніше користувався великим довір'ям мого батька, також, як і тесть його, батько Одарки.

Неясно пригадую також і друге весілля, коли виходила заміж тітка Кирила й Пашки, Шелуханова Наталя. На весіллі я не був. Мене не пустили, але був я на другий день, коли Наталя носила воду; як виливали цю воду — звичай такий мені був незрозумілий. Вийшовши заміж, Наталя переселилася на другу вулицю Есмані; вулиця ця називалася «Лоза». Хату Наталі було видно з нашого саду і з балкона. Я довго сумував, коли дивився на цю хату; коли ж запалювався там маленький вогник, я згадував Наталю і думав про те, що як їй скучно без нашого хутора. Але я рідко бував на селянських весіллях й урочистостях. Ми жили далеко від села. У нас же, на хуторі, де було всього тільки три хати, таких урочистостей було мало. «Молоді» приходили до нас тільки після весілля і приносили батькам моїм великий, розмальований й роззолочений пірник («пряник»). Таке відвідування нас, дітей, дуже цікавило.

(Продовження в наступному числі)

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

(Продовження)

У нашому селянському житті, на початку 1870-их років, було багато старовинного, традиційного, що пізніше відпало й забулося. Перед Різдвам, за традицією, кололи у нас дві свині; а під час Свят — у нас в домі, і на кухні їли головно свинину й ковбаси. Ми дуже любили бути присутніми при тому, як смалили свиней і ми з нетерпінням чекали того моменту, коли на очищеній вже туші можна було посидіти «верхом», «щоб сало краще відставало». На Свят-Вечір кутю із кухні в дім переносили не інакше, як у вивернутому кожусі. Це робив наш робітник Трохим Селезень, що при цьому квоктав, як квочка. Ми Трохима звали чомусь «мировим суддею». Кутю й узвар ставили в кутку на сіні, яке для цього приносили. Кутю їли пізно, коли з'являлися вже перші зірочки на небі. Ми звичайно бігали їсти кутю на кухню і там стукали разом з усіма у вікно: «Морозе, морозе, іди кутю їсти!».

Зимою ми взагалі більшу частину вечорів провадили в кухні. Боротьба проти цього наших батьків була даремна: у домі, вечорами, ми не знаходили собі заняття, нудились; матір зайнята була чимсь по господарству; якщо бували у нас гості, то батьки були зайняті з ними, ми ж залишалися одні, або з бабою Татьянаю. А в кухні було куди цікавіше: при тьмяному світлі «каганця» (газових лампочок тоді ще не було) там збиралася досить велика компанія; кожний був зайнятий своїм ділом: хто лагодив хомут, хто плів личаки («лапти»), хто пряг прядиво. Усюди були жарти, прикладки, бо переважала головно молодь. Одірвати нас від такої компанії було, звичайно, трудно, особливо ж тому, що нас, дітей, в кухні дуже пестили. Дуже смачними нам здавалися там і обіди та вечері. Мені й тепер здається, що смачнішої страви, як поребрина, зварена в борщі, витягнена звідти великими кусками та густо, густо посолена — я не їв. Ми їли там руками, без виделець, звичайно. Батьки наші завжди були проти нашого перебування в кухні, боялися «вредного впливання». Проійшло з того часу багато років, а я згадую ті вечорі, що я провадив на кухні, з найтеплішим почуттям. Добродійного в цьому спілкуванні нашому на кухні було багато, і демократизм моїх поглядів, моє народолюбство, без сумніву, там одержали свої перші корені, які пізніше, дякуючи науці, пішли далеко вглибину.

На Різдво приходили до нас колядники, переважно дівчата. Звізди в Есмані не носили. Протягом Різдвяного вечора змінялося декілька груп

колядників і батько мій всіх їх приймав, бо знав, що це нам було приємно. Частіше мені співали колядки, як старшому і більше відомому на селі. Я частіше бігав на село, ніж брати мої, та був доступніший, ніж вони.

Колядникам ми давали звичайно продукти, пироги, сало, ковбасу, рідше гроші. У дитинстві я знав декілька колядок. Колядників ми чекали завжди з великою нетерплячкою. Коли виходили одні, ми починали дивитися у вікна — чи не загавкають собаки і чи не з'явиться на фоні тьманого зимового вечора група других колядників.

Ще з більшою нетерплячкою чекали ми під Новий рік щедрівки. Цього вечора у нас звичайно пекли млинці («блины»). Щедрівки з їх веселими мелодіями і звучним приспівом: «Щедрий вечір, добрий вечір, добренькім людям на здоров'ячко!» — нам подобались більше та більше захоплювали нас, ніж протяжні, подібні до церковних мелодій, колядки.

Але особливо нетерпляче чекали ми під Новий рік козу. Ще під час Різдвяних Свят приходили до мого батька хлопці і просили у батька шпагу і дві шаблі «времен очаковских и покорения Крыма». Починався вечір під Новий рік, приходили щедрівники; час тягнувся безконечно довго; ми безперестань підбігали до вікон і напружували наш зір на величезний наш двір. Кози не було. Але ось заскрипіла фіртка, загавкали й кинулись до воріт собаки; з'явилася одна темна фігура, друга... «Коза, коза!» - скакали й радісно кричали ми.

Заскрипів сніг під ногами; чути було кроки в сінях і в передпокою. Ми виглядували із-за наполовину відчинених дверей. Виходить стрункий «парень», розмальований кольоровим папером і з еполетами із неї ж, гримаючи нашою шаблею, голосно каже:

— Дозвольте козу привести.

— Ведіть.

Він виходить і через декілька хвилин уже чути тупіт ніг та звук маленького дзвоника на шії кози. Коза йде спереду, за нею «свита». Той, що «грає» козу, тримається зігнувшись і закритий вивернутим уверх вовною кожухом; голова у кози чорна, а роги сильно загнуті, жовті, що зроблені плетеницею із соломи. Коза напружено танцює, поки «свита» співає, притопчуючи: «Ви стійте в ряду, я козу веду, з козенятками» і т. д. Коли скінчили пісню, коза кланяється низько господарям і від них одержує гроші або продукти. Мій батько завжди давав козі гроші, бо знав, що в цей вечір молодь потребує їх для пиятики. Іноді протягом вечора приводили до нас дві кози разом, або окремо. Одного разу під Новий рік була завірюха і козу привели до нас рано на Новий рік, але ефект уже був не той, — коза нам не подобалась.

«Коза» довго трималася в Есмані і тільки на початку 1890-их років, під впливом солдатів її замінили «царем Максиміліаном», а пізніше вона й зовсім зникла. Я був кожного року в Есмані під час Різдвяних Свят, але перед війною 1914 року я вже не чув зовсім про козу і до нас її не приводили. Очевидно, вона зовсім зникла.

На Новий рік до нас приходили «засівати». Це були виключно діти — хлопчики і дівчатка. Приходили вони, звичайно, дуже рано, ми ще ніжилися в теплих постелях.

«Ходить Ілля на Василя, — приговорювали «засівальщики», — несе кіпу пшениці; куди не махне, там жито росте, жито, пшениця, всяка пашниця. Будьте здорові, з Новим роком поздоровляємо!»

Засівали мішаниною з жита, пшениці, вівса, гороху та горіхів. Засівати дозволялося у нас тільки в парадному передпокою, але іноді якийсь старанний засівальщик кидав жменю тієї мішанини і в залю. Коли засівальщики відходили, я з братами кидались навперерви підбирати горіхи і це було для нас великою приємністю. Засівальщики ходили з торбами. Їм давали продукти. Але мій батько давав виключно гроші по 1-2 копійки кожному. Для цього перед Новим роком декілька рублів треба було розмінати в церкві на 1-2-ох копійчні монети.

Великою приємністю для нас на празниках було катання. Крім першого дня Різдва, коли всім давалося відпочинок і вважалося за неможливе примушувати кучера запрягати коней, ми каталися кожного дня, переважно по селу, або далеко по великій дорозі на Севськ. Любили ми дуже також їздити на «Крам». В Есмані в той час не було крамничок і ніхто не торгував товарами. Коли треба було щось купити, то треба було самому їхати до Глухова, або доручити це комусь. Зимом, на празники, на Миколая, 6 грудня, коли в Есмані престольне свято, на другий і третій день Різдва, на Новий Рік, Водохрещі, із Глухова приїжджав крамар з пірниками («пряниками») та іншими солодощами, влаштовувався коло церкви і жваво торгував за гроші або за яйця. Це й називалося «крам». Поїхати на цей «крам», накупити там пірників, а особливо роззолочених та розмальованих червоною фарбою коників чи півників, чи «ріжків» — було для нас справжньою насолодою. Скільки ж то було плачу, коли комунебудь із нас не пощастило довести додому коника чи півничка цілим, бо вони ламалися по дорозі! «Ріжки» я й до цього часу люблю і вважаю їх за найкращі ласощі.

Водохрещами закінчувались свята. У нас була невелика гармата й невелика мортира. Їх звичайно брали і стріляли з них, а потім із рушниць, на Йордані. Але ми зимою в церкві і на Йордані ніколи не бували. Наша церква була холодна і ми легко в ній замерзали.

Після Водохрещів починався звичайно буденний, діловий період. На дворі холодно. Стоять великі морози. Але більшу частину дня ми провадили на дворі. Кататись на саночках у нас на хуторі не було де, не було гір. Тому й катання не було у великій моді і ми звичайно провадили час коло робітників, коли вони рубали дрова, чи коли їздили по корм на поле, чи по дрова до лісу. Одна із таких подорожей дуже добре врізалась мені в пам'ять: ясний, соняшний січневий ранок; навколо глибокий сніг; дерева й чагарники зрідка покриті великими пластовцями снігу; навколо урочиста тиша, чути тільки скрип повстанників та гучні удари сокири по мерзлому дереву. Цілий день пробули ми в лісі; поверталися ми додому уже смерком, коли запалювалися вогні. Майже всю дорогу я йшов пішки, слідом за дровами. Почувалося якусь особливу силу й бадьорість на морозному повітрі, хоч у лісі я й промерз сильно і намовляв всіх їхати додому. Особливо замерзли в мене руки в рукавичках і я з заздрістю дивився на великі, жовті, з червоними смугами по краях, рукави-

ці, що їх мали робітники на руках. Кожного року, на початку зими, мій батько, повертаючись із Глухова, привозив для робітників декілька пар рукавиць. Я з заздністю розглядав їх, приміряв їх на свою маленьку ручку, нюхав: вони так приємно пахнули виробленою шкірою.

Пам'ятаю другу подорож з робітниками по хворост у літі. Ми в'їхали в густу поросль ліщини. Робітники почали рубати її, а я відійшов на бік, ліг на невеликій поляні і довго, довго лежав тихо, поки ряд осик не «заколисав» мене своїм одноманітним, тремтячим шумом... Наді мною на далекий, далекий блакиті неба плили білі, розірвані хмари; у траві скрипіли цвіркуни; гарно із-під куща виглядав кущ «Іван-да-Мар'ї»; десь поблизу стрекотала сорока, а віддалеки переливалася іволга і високо наді мною ширяв яструб. Мені було тоді років шість. Але я вже починав відчувати красоту природи, і вона примушувала тремтіти моє маленьке серце...

Зимове смеркання заганяло нас у дім. Я любив сидіти коло груби й спостерігати, як там «плакали» сирі поліна, охоплені огнем. Тоді я уявляв собі дерево зелене, як воно росте, як потім його рубають в лісі, потім я бачив, як воно «плакало» і згорало в грубі й оберталося у вугілля й попіл. І моя маленька думка прагнула дізнатися, чи може із попелу зроститися дерево? Я задавав це питання батькам моїм і отримував від них негативну відповідь, але в душі моїй залишалася якась неясність, що її я навіть формулювати не міг. Без сумніву, у ті дитячі роки думка інстинктивно й непомітно виконувала свою велику роботу.

Посувалася вперед зима. Проходила масниця. Наставав березень. Сильніше пригрівало сонечко. З'являлися перші краплі — і солом'яні дахи помалу оголювались від снігу. Прилітали грачі. Іноді прилітали вони дуже рано, коли сніг лежав ще великими купами. Грачі не знаходили корму й кидалися на солом'яні дахи, розгрібали їх і нищили. У селі починалася боротьба з цими грачами. Для нас, дітей, ганяти їх було великою, цікавою забавою, що заміняла нам «снежки». Переважно снігом ми проганяли з дахів великі маси грачів.

А сонце тим часом пригрівало все більше. Сніг танув сильніше. Повставали калюшки. На дворі прорубали струмочки. Спускали по них воду, пускати паперові кораблики і ставити млиночки, щоб вони самі «мололи» від напору води — захоплювало весь наш час. Стомлені, змучені, спітнілі, іноді обмочені приходили ми на обід і вечеру додому спричинюючи багато праці, турбот і тривог нашим батькам.

На Паску починалася гра «в шар»: кидали дерев'яний «шар» і старалися трапити в нього дерев'яною палкою. Грали не тільки діти, але й дорослі. Нам не дозволяли грати в це, бо наші батьки боялися, що можна у цій грі проломити нам голову. Тоді ми обмежувались грою «в клека».

У вівторок, на Фоминій, в Есмані поминали родичів. Увесь народ, після Богослужби в церкві, відвідував з пасхальними стравами цвинтар, влаштовувався на могилках і закушував після панахиди, певний в тому, що він ближче до покійного і що душа покійника приймає теж участь у загальній, рідній, пасхальній трапезі... Ми всі також їздили на цвинтар. В Есмані їх було два: старий, уже занедбаний, й новий. Обидва були досить занедбані; на обидвох були поховані наші родичі і ми одвідували

їх. З великою увагою катали ми на могилках яйця і розпитували матір про похованих. Тут наче встановлювався тісний духовний зв'язок між нами, дітьми, і людьми, що вже відійшли від земного життя... Пізніше мені довелося бачити поминання у містах. Це був якийсь пікнік, із величезним п'янством, з масою п'яних бешкетників. В Есмані також пили, але там усе було пристійно, жадних ексцесів; усі були перейняті урочистістю моменту поминання померлих. Розходились з цвинтаря пізно, коли повсякденні клопоти дому кликали баб до виконання їх домашніх обов'язків.

23 квітня (ст. ст.), на Георгія, в Есмані ходили на поле, на жито, й освячували його. Ми дивилися на цю церемонію здалека, з нашого двору. Процесія йшла під веселий, празниковий дзвін дзвонів. У процесії звичайно брала участь маса народу. Процесія влаштовувалась на горі, і коли служили молебень, то на зеленому фоні житного поля, при блиску весіннього дня, такими різнобарвними й гарними виглядали убрання дівчат з масою стрічок на головах. Вітер тихо колихав ті стрічки, а корсетки й спідниці — червоні, зелені — переливалися на сонці, яскраво блищали різними сполученнями квітів.

До весіннього Миколи (9 травня ст. ст.), в Есмані пасли худобу на луках. Це був шкідливий для господарства звичай, що, безперечно, відбивався несприятливо на врожаї трав. Довший час весною траву сбивали, не давали їй рости. Усі добре розуміли цю шкоду, але звичаю суворо додержували: пояснювали його господарською необхідністю, бож, якщо заборонити пасти бидло на луках, то його не буде чим годувати. Час безгодівлі, зменшення молока й починався 9 травня, коли на луки не пускали, а толоки розорювали під озими.

9 травня в Есмані існував дивний звичай серед дівчат: «хрестити зозулю». Дівчата, з веселими весінніми піснями, яскраво і гарно одягнені, по-празниковому, до пізньої ночі водили хороводи і називали одна другу «кумою».

Під Зелені Свята ми їздили до лісу по кленки й прикрашали дім, кухню, двір, стайню, кошару і т. д. У кошарі ми старались поставити побільше кленків. Казали, що це забезпечує від появилення в кошарі відьом, що видоюють корів. Так само, щоб охоронити коней від відьом і упирів, в стайні завжди у нас висів труп сови або сороки.

Після 9 травня і Зелених Свят для мене і моїх братів починався найнудніший час. Робітники були зайняті таким одноманітним і нецікавим заняттям, як орання; наших товаришів брали батьки на поле з собою. Ми були віддані своїй компанії. Жили ми між собою дружно, билися дуже рідко і скоро мирились. Мої молодші брати трималися разом і іноді відділялися від мене, але це не перешкоджало нашим теплим братським відносинам, теплота яких особливо проявлялася тоді, коли хтонебудь із нас захворював. Горю і тривозі других братів не було границь. Усі мимохіть підпорядковувались особливій дисципліні, ходили навшпиньки і всіляко старалися не турбувати хворого.

(Продовження в наступному числі)

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

(Продовження)

Останнім весіннім празником був в Есмані Іван-Купала (24 червня ст.ст.). Нас не пускали на нього. Матір боялася, щоб ми не почали скакати через огонь і щоб не загинули в огні. Тому ми тільки здалека із-за плоту саду могли спостерігати, як хлопці розкладали багаття з високим огнем і як потім вони скакали через нього. Проте, цей звичай в Есмані скоро зник, залишився він тільки у дітей, що скоро огонь замінили кропивою, бо старші не дозволяли вживати вогонь, щоб часом не було пожежі. Наша нянюшка, баба Татьяна, оповідала нам, як вона бачила квітучу папороть: квіти були блискучі, наче вогники. Дуже можливо, що вона бачила в Іванову ніч світляків і була переконана, що це квіти папороті. Більше ні від кого я не чув жадних переказів про папороть. Але одного разу, багато років пізніше, я у «Харьковских Губернских Ведомостях» прочитав див, якщо не помиляюсь, із Лебедина; в ній кореспондент оповідав, як його ніч під Івана Купала застала в лісі і як зацвіла папороть блискучими квітами. Кореспонденція точно повторила мені оповідання нашої нянюшки Татьяни.

Червень в Есмані був переважно дощовий, але косовиця починалася незмінно на другий день Івана, тобто 24 червня ст.ст. До цього часу трава вже виросла й починала відцвітати, але луги ще уявляли собою гарний різнобарвний килим квітів і трав. Вечорами й ночами на них чути було голосне деркотіння деркача; смерком зграя різних качок перелітала з одного лугового болота на друге і часто пролітала над нашим двором. По течії Есмані було багато болот, і Есмань у той час славилась своїм полюванням. Полювати на качки приїжджали і з інших місць. Майже всі есманські луги, крім лісових, були коло нашого хутора, і під час косовиці й порання сіна буквально кишіли народом. Це був найвеселіший час. До нашого хутора прилягав великий луг «Мурашини», що був власністю багатьох поміщиків, козаків і селян. Майже всі в один час виходили косити і по лузі вишикуваними рядами рухались у різних напрямках косарі, білі спini їх було видно здалека.

На початку 1870-их років горілка була дешевша, і косарі, для підкріплення сил під час обіду чи вечері, мали вдосталь її. Одного

разу я з братом Ванею пішли на луг під час обіду. Косарі пили горілку ложками, бо чарки не було. Почастували і нас. Я, як старший, витримав, але бідний Ваня зовсім оп'янів, не тримався на ногах, падав, співав: «Жил был у бабушки серенький козлик». Я ледве дотягнув Ваню додому... Матір страшно перелякалась, бо Ваня знепритомнів і повалився на канапу. Коли він прокинувся, матір хотіла потішити його і сказала:

— Он бджілка літає.

— Давай, я її з'їм, — відповів Ваня.

Бідна матір не знала, що робити. Їй здавалося, що Ваня збожеволів. Матір «накинулась» на мене і стала обвинувачувати мене в тому, що я погубив Ваню. Я гірко розплакався, думаючи, що Ваня, дійсно, погіб. Але все скінчилося добре: брат добре виспався і прокинувся цілком здоровий, веселий; він добре пам'ятав всю дорогу до того часу, коли повалився на канапу.

Вечорами, коли косарі кінчали свою роботу й йшли додому, в лузі і селі було чути бадьорі, веселі пісні, що, не вважаючи на трудну працю, затихали тільки пізно ввечері.

Батько мій ще на початку 1870-их років вперше пробував провадити самостійне господарство. Із третьої копиці він оддавав тільки далекі лісові сіножаті, а що були біля нашого хутора по течії р. Есмані, здійсмав сам. Луги у нас були хороші, вогкі і врожайні сіна були прекрасні. Трава була густа, висока.

Крім найманих робітників, в Есмані в ті часи вживалося систему толоки; вона пізніше зовсім зникла, як не вигідна й безглузда. Вона вела свій початок з давніх часів. Її знала й Литовська ще Русь. За почастинок, за празниковий звичайно день, коли на себе гріх працювати, люди йшли працювати до того, хто їх добре в той день нагодує й почаствує горілкою. Жадної плати учасники толоки не брали.

У нас толокою косили. Це бувало найчастіше на другий день після Петра, тобто 30 червня, у церковне свято, що в Есмані шанували під іменем Півпетра. На Петра ввечері посилали на село когонебудь із довірених робітників, що їх було наймано на рік, з дорученням «закликати на толоку». Збиралося душ 20-30 і вони на другий день з'являлися на роботу після Богослужби в церкві, а Богослужбу в церкві в літній час служили рано: о годині 7-ій рана вона вже кінчалася.

Ми звичайно просипали прихід цих робітників; нас не будили. Це нас серйозно засмучувало, ми плакали іноді і скоро, напившись чаю, бігли туди, де косили.

Ясний, літній день, деякий душевний підйом, що буває під час усвідомлення масової роботи, скоро примушували нас забути всі наші прикrostі і ми були цілком під впливом бадьорого, енергійного робочого дня. У мого батька починали косити пізніше, ніж у других. На сусідніх лугах гребли сіно і стояли уже вишикувані ряди копиць. Наш же луг стояв ще під різнобарвним гарним

килимом, по якому рухались стрункі ряди косарів. Вони вже пройшли раз і починали вже «другу руку». Нам суворо було заборонено підходити близько до косарів і з нас матір брала обіцянку, що ми не будемо робити цього. Вона боялася, щоб нас не підрізали. Ми підходили до косарів ззаду і трималися на деякій віддалі. Якщо ж із косарів хтось нам був більше знайомий, або якщо хтось із них нам більше подобався, то ми ходили за ним, або садовилися на товстому ряді тількищо скошеної трави, ніжилися на ній, вдихали своєрідний її аромат, дивлючись у блакитне небо, або оглядаючи крізь піввідкриті очі околиці, дім, сад, село, поле та далеку смугу лісу. «Кочергущина» на овиді. Трудно сказати, про що ми думали в той момент, але на душі було спокійно і фантазія дитяча жвавенько працювала...

Косарі знайшли гніздо земляних бджіл, зупинилися, кличуть; прокинувшись — і біжиш поділити знайдений мед і одержати маленький кусочок стільника з великими комірками, що наповнені солодкою рідиною. Мох і стільник із червою розкидані навколо, і потурбовані бджоли з жалібливим шумом безпорадно літають навколо. Косарі далі косять. «Біжіть сюди!» — кричить один із них. Ми стрімголов несемося. У руках підрізана перепелиця, що сиділа на яйцях. Її гніздо тут же; біля нього залишено високу траву, але яйця, звичайно, згинули. Нема кому на них сидіти. Іноді замість перепелиці підріжуть деркача, або заріжуть зовсім. А то пурхне перепел і відгукнеться тоненький писк перепелят. Вони вибіжать на скошений луг, боязливо розсипляться і сховаються так, що потім їх і не знайдеш. Підрізаний птах завжди викликав у нас багато клопоту і прикрості. Ми уявляли собі, як він страждає, хотіли широко допомогти йому, бігли додому, питали поради у матері і зверталися звичайно до допомоги всецілющої, на наш погляд, березівки, тобто настоянки на спирті березових бруньок. Ми старанно мочили поранені частини, але птах, звичайно, погибав. Від того він погибав, що смертельно був поранений, чи тому, що березівка прискорила його смерть — хто знає? Але цей птах, що погіб на наших руках, доставчав нам чимало горя. Не одного з них поховали ми в саду, вирили для нього могилку й засипали її так, щоб ніхто його не потурбував.

У полудень привозили для косарів обід, а потім косарі лягали спати. А ми скористалися цим часом, щоб побігти додому, пообідати і повернутися знову сюди. Але найцікавіше було ввечері.

Сонце починає вже заходити. Косарі кінчають останню «ручку». Ось уже скінчили. Один із них випростувався, перехрестився, витер мокрою травою косу. За ним другий, третій. Усі йдуть до того місця, де лежать їхні свитки; сходяться, закурюють трубки, розмовляють. Ми також тут, стараємось висловити і свою думку про якість трави, поговорити про підрізаного перепела, про деркача, що утік, та про перепелят. Сонце нарешті зовсім вже заходить. Мій батько також був весь день на лузі, зараз він пішов додому,

щоб розпорядитися щодо вечері. Піднімаються й косарі, ідуть рядами. Починають співати і пісня лунає по скошеному лузі. Я з братами іду разом з косарями під звуки пісні, і так мені добре, так я захоплений, так весело мені!.. Косарі похвалюють нас. Це підносить нас на дусі і нам здається, що ми також щось робили. Правда, фізично ми нічого не робили, але так ми зжилися з косарями, з їхньою роботою та їх робочим днем, що наче дійсно жили спільним життям з ними і тому так природно було, що у нас було почуття чогось спільного і близького.

На нашому великому дворі, перед домом, вже були покладені дошки, на дерев'яних обрубках, замість столів, а в кухні вже приготувляли вечерю. У колодязя, що був у нас у той час за двором, косарі умивалися і потім ішли й садовилися за імпровізованим столом у дворі. Підносили їм по чарці, другій, третій. Появлялося на столі м'ясо. Язики «розв'язувались»... Починалася жвава бесіда, наче люди не працювали протягом довгого літнього дня. Мій батько обходив навколо їх і частував. Ми, звичайно, також сиділи за столом біля тих, кого ми більше знали й любили; час від часу і ми вмішувались у бесіду, вставляючи і свої дитячі заваги і міркування.

Наступна ніч. Засвічувались на небі зірки. Подавали в фонарях лойові свічки, а косарі не розходились і вели бесіду. Очевидно, вони були задоволені почастинком і дякували моему батькові і матері. Батьки мої також дякували косарям, що обіцяли прийти і в наступному році. Уже зовсім пізно гості відходили з нашого двора з косами за плечима і співаючи, а ми, стомлені, спішили скоріше роздягнутися, помити ноги, оповісти уривки наших вражнь матері та бабці Татяні та щоб моментально повалитись на ліжечко й заснути мирним і безтурботним сном першої молодості.

Гребли сіно у мого батька переважно поденні дівчата та наші «строкові» робітники. Іноді до них прилучалися парубки. Водити компанію з бабами ми вважали для себе за діло «непідходяще»: баб ми соромились, і під час сіножати ми трималися віддалік. Але зате з парубками і нашими найманими робітниками старалися бути поблизько. Іноді ми також хапалися за граблі й помагали гребти сіно. Але тяжкі граблі та невмілі рухи скоро втомлювали нас. Коли нас хвалили, то в нас пробуджувалась якась особлива гордість, збільшувалась енергія, сила та свідомість того, що ти робиш якоесь корисне діло. Особливо нам подобалося зсовувати сіно у вали, а потім лізти на копицю й утоптувати її. Привабливим було складувати сіно в копиці, але тут у нас, зрозуміла річ, бракувало сили. Обридло нам згрібати сіно — ми займалися «полюванням» на коників («кузнечиків», ганяли грачів, що величезними зграями устелювали луг, де уже зібрано сіно, або відганяли від копиць коней і грали із хлопцями, що їх пасли. День на лузі проходив непомітно. З великим трудом удавалося примусити нас піти додому пообідать або напиться чаю. Коли ж укладавали сіно

у стоги, то й це не удавалося: ми не хотіли пропустити ані хвилини. Укладування стогів — це ж був дуже цікавий час! Треба було тягти копиці, а це робили так, що підкладавали тичину під копицю, до тичини прив'язували ту копицю вірьовкою, а кінь тягнув потім зв'язану копицю по скошеному лузі до того місця, де укладавали стіг. Йти поруч копиці і тримати повід коня в руках — як це було приємно! У деякому розумінні усвідомлювати своє буття!.. А потім, коли кінь повертався, то була можливість сісти на нього верхи і ступою проїхати гордо до нової копиці, а робітники тебе підтримували б!.. Іду.

— Дивись, не впади, — кричить батько.

— Ні, ні! — відповідаю.

«Но-о-о!» — кричу я до коня і стараюся бити його закаблуками в боки, щоб підігнати його, а він іде своїм повільним і лінивим розмірним кроком і не слухається!.. Для мене в дитинстві завжди було великою загадкою: чому кінь не слухався мене тоді, коли я вів його, або коли їхав верхи, або коли він був запряжений до воза, а проте інших — кучера, робітників — він слухався і йшов або біг весело?..

Але найприємніше було мені влізти на стіг, коли він уже значно піднявся у висоту, та утоптувати його, або розштовхувати по стогу сіно з в'язанок, що тобі подають на великих вилах!.. Але ця приємність тривала тільки до того часу, поки не приїхала на луг мати: вона проганяла мене зо стогу: їй все здавалося, що я впаду зо стогу, або — що мене проколють вилами... Такі думки і припущення, треба сказати, дуже мене засмучували й ображали моє дитяче самолюбство... Я довго сперечався, поки врешті зііз зо стогу — зневажений, ображений... І я часто виходив за сусідню копицю і гірко, гірко оплакував свою долю, своє малоліття, і мені хотілося скоріше вирости, щоб я був великим, самостійним, щоб ніхто не міг прогнати мене зо стогу...

Але горе моє тривало недовго. Дитячі сльози скоро висихають. Через декілька хвилин я вже знову був коло коней і підбирав скручене сіно, що залишалося на сліду копиці. Із нього виходив в моїй уяві і хороший хомут, і ковбаса і ще дещо, що видумувала моя фантазія...

Стіг закінчено. Ми всі йдемо додому й ведемо коней під вуздечку, з повною свідомістю закінченого діла. Вечереємо ми, звичайно, на дворі разом із робітниками й ділимося з ними своїми враженнями, і коням у наших оповіданнях присвячено було головну увагу.

Звичайно сіножать закінчувалась у нас біля 8 липня. У день Св. Прокопія, 8 липня — іменини мого батька. Згідно з традицією, до нас приїжджав рано священик і служив в домі нашому молебень. Цей день у нас вважали за велике свято і ніхто не працював.

На другий день починалися жнива, і у нас, у великому перед-

покої, вже був великий сніп, перший, що його зжали в цьому році. Сніп цей залишався до початку посіву.

Ми діти, не любили жнив і рідко бували на них. Гаряче. Робота одноманітна. Поле, після жнив, із своєю стернею, уявляє собою якийсь пустинний вид і не дає жадної фантазії, жадного інтересу дитячій душі. Тільки ввечері, коли починають зносити снопи і вкладувати їх у копи, ми приходили на найближче до двору поле, де наші робітники жали, і жваво допомагали їм, тягаючи великі, тяжкі та колочі снопи.

Але особливо любили ми возити обід жінцям, що працювали далеко в полі, за 5-6 верст од нашого дому. Нас одних, звичайно, не пускали. Відвозити обід доручалося дідові Юхимові. Для цього йому давали найспокійнішого коня і довіряли дідові Юхимові наше життя і тілесну недоторканість.

Дід Юхим користувався безумовним довір'ям моїх батьків. Йому було років сімдесят, але він зберіг ще велику бадьорість. Серед довгого, прямого, чорного волосся на його голові непомітно було навіть сивизни, а тільки зрідка окремі сиві волоски попадалися в чорній бороді його, досить довгій і клинуватій. Дід Юхим — це був дійсний великоруський тип. Це тим більше дивно, що, хоч дід Юхим і походив із селян Звягина, але, здається, був родом з Есмані. У нашому великому саду він показував нам могили своїх родичів. Розмовляв він також на есманському українсько-білорусько-великоруському діалекті. Дід Юхим і одягався по-есманському: ходив він у личаках («лаптях») і в білих штанах; поверх них була довга біла сорочка з вишиваним вузенькою стрічкою комірцем і пазухою; підперізувався вузьким червоним пояском, витканим дома; на пояску висів незмінно мішочок з розрізом посередині; з того мішочка звичайно витягав він тавлінку з бересту або ріг із нюхальним табаком. Він часто нюхав табак, приправлений якимись запашними спеціями, тому від нього завжди зходив якийсь приємний запах. Табак він сам приготував, і ми часто були присутні, як він обухом сокири на дереві «моллов табак». Дід Юхим був тонкий, високого росту і тримався просто. Коли я думаю про нього зараз, то він мені чомусь нагадує Некрасовського діда Власа. Очі його, від табаку, чи від старости, чи від якоїсь хвороби, завжди сльозилися; він їх утирав завжди хусточкою, що була у нього за поясом. Дід Юхим і в старості був гарний мужчина. Недарма у нього була така гарна донька, як Одарка, що про неї я згадував раніше.

Я не можу сказати, де властиво жив дід Юхим: у нас, у дворі, чи у себе дома. Його хата була проти нашого саду, перша від нашого дому на хуторі. Попрацювавши у нас, дід Юхим ішов до себе, потім знову з'являвся у нашому дворі. У мого батька він був чимсь не то ключником, не то прикащиком і користувався безумовним довір'ям. Але я його пам'ятаю й на току. Віялки у нас тоді не було і дід Юхим віяв жито за вітром, підкидаючи зерна лопатою.

Авторитет Юхима стояв високо у нас у дворі і ми, діти, відносились до нього з великою пошаною, хоч він ніколи і не пес-тив нас. Уваги, що він давав нам, ми приймали гірко до серця, ми боялися брати в руки теслярські струменти, бо дід Юхим буде гніватися й лаятись. Він помер у кінці 1870-их років дуже старим, але пам'ять про нього жила у нас на хуторі, і діда Юхима мої батьки не раз згадували добрим словом ще незадовго до своєї смерти в першому десятилітті ХХ стол.

Подорожі наші з дідом Юхимом на поле з обідом доставляли нам багато приємности. На воза клали сіно, а в нього вставляли величезні полив'яні глечики зо стравою, заткнуті великими пробками з капустяних листків. І від листків капусти, і від горшків йшов такий смачний запах свіжої, гарячої страви... Треба було везти скоріше, щоб не простигнуло. Дорога була довга, вела вона через наші луки. Треба було проїжджати глибоку канаву, іноді наповнену водою. У цьому місці дід Юхим брав віжки в руки і правив сам, решту ж дороги правили ми перемінно. Були навіть певні границі, до яких кожний з нас міг правити. Але одне місце було «неутральне»: на ньому правили ми всі за чергою. У кінці луку, не доїжджаючи до дороги, що веде із с. Есмані до хутора Лужки, було біля восьми паралельних доріг із глибокими коліями. Дід Юхим сидів звичайно в кінці воза, на сіні. Наше ж завдання полягало в тому, щоб примусити коня бігти через ці численні колії. Воза трясло, трясло й діда Юхима. Він добродушно бурчав на нас, скаржився, що ми розтрясли його «нутро», розплескали борщ. Вся ця замішка викликала в нас веселій настрій і ми від душі сміялися. Подібні вибрики повторювались щодня. Приїхавши додому, ми зо сміхом оповідали про те, як ми налякали і розтрясли діда Юхима. По-дурному все це було, як подивитися тепер, але дитинство має свою логіку, свої забави і свої інтереси. Нічого не зробиш. Поверталися ми з поля тією ж дорогою і незмінно пророблювали ті ж самі «каверзи».

Під час жнив попадалися іноді в житі заломы. Хоч мій батько завжди жартував з того, кажучи, що, можливо, якийнебудь птах сів, яструб спустився, погнавшись за мишею; але заломы завжди робилися досить майстерно і за певною системою. Безперечно, їх робили навмисно, з певним наміром. Знайшовши такого заломы в житі, жінці дуже тривожились. Припускали, що залом зроблено з «насловцем», з чарівництвом. Ніхто не відважувався зрізати залом. Існувало повір'я, що у того, хто зріже залом, скорчаться або паралізуються ноги й руки. Наводили чимало прикладів, де це ніби мало місце: називали певних осіб, села. Перевірити це звичайно ніхто не міг, і всі довіряли слову. Навколо залому жали жито, а залом залишали стояти «самотно», поки не приходив запрошений чоловік чи баба, що знали чари на заломы. Вони, прийшовши, говорили пошепки, плювали, потім ставали задом до залому, вивирали його і спалювали. Усі заспокоїлись і скоро забули про за-

лом. Таких заломів на житніх полях під час жнив знаходили по декілька. Очевидно, вороги старалися цим шляхом мстити своїм ворогам.

Але ось жнива наближалися вже до кінця. Усі спішили, щоб дожати власне сьогодні, до вечера. Ми також на полі і чекаємо... Женці сходяться все ближче і ближче до одного кутка. Ще кілька махів серпа — й останнє жито буде зжате. Ззаду залишено невеликий пучок жита: то будуть завивати «Ілліву бороду»... Думаю, що вона називалася «Іллевою» тому, що в нашій місцевості жнива кінчалися переважно біля Ілліва дня (20 липня ст.ст.). Коли дожали жито, перехрестилися на схід, побажали, щоб дочекатися наступного року, наступних жнив; дівчата йдуть до залишеного пучка жита, садовляться навколо, починають співати пісні і полоти його, очищаючи від бур'яну. Потім, співаючи далі, зв'язують пучок жита нитками, пригинають в середину колоски і в середину «бороди» кладуть окрасць свіжого печеного хліба, густо посипаний сіллю. Друга партія дівчат у цей час робить хреста із останньо зжатого жита, старанно очищаючи його від бур'яну. Після цього одна із жниць кладе хреста собі на голову, іде спереду, а за нею, співаючи веселі пісні, ідуть додому інші. Дома їх зустрічали, частували горілкою і доброю вечерею; після вечері, знову з піснями, вони розходились по домах, якщо були наймані. Коли починали сіяти, то обмолочували першого снопа, що був зжятий в цьому році, і хреста, і зерном із них робили перший посів жита на майбутній рік.

Через кілька днів після обжинків, коли жито трохи підсохне в копах, починався коповіз (возовиця). Для нас знову наступав цікавий час. Нас знову не можна було загнати додому і ми цілий день, зрана до пізнього вечора, проводили в полі. День звичайно починався не дуже весело для нас. Управляти конем під доглядом робітника нам дозволяли, але право вести коня під уздечки, а особливо право їхати на возі з копою жита, треба було ще завоювати... Особливо проти тих прав повставала матір. Вона все боялася, що віз перекинеться і нас задавить, або ми зостанемось горбатими. Свої побоювання матір звичайно підтверджувала тим, що перелічувала всіх відомих нам горбатих, хоч добре знала, що ніхто з них не став горбатим тому, що їхав на возі з копою жита. Але боротьба тривала недовго. Якось само собою зробилося так, що ми переходили спочатку до повода і навіть навмисне звертали на це увагу батька:

— Дивіться, тату, ось веду коня — і нічого!

— Ну, ну, веди, — відповідав ніжно батько, — дивись тільки, щоб кінь на ногу тобі не наступив.

Так само було і з їздою на копах. Спочатку ми садовилися у робітника між ногами, а потім займали і «самостійне» місце. Зрозуміла річ, що нас не пускали тільки одних сидіти на возі з копою.

Веселий це був час! Їдеш, бувало, за копами, правиш конем

сам. Яке щастя! Кінь біжить кепсько, не слухається. Б'єш його безперервно віжками по заду — не слухається. Врешті, приїжджаєш на поле. Починають накладувати снопи, і сам схопиш тяжкий сніп, що коле тебе і царапає лице, шию і груди, і стараєшся подати його робітникові, що стоїть на возі.

«От молодець панич, от хороший робітник!» Похвала ще більше придає енергії.

Віз накладений. Треба ув'язати його. Зверху робітник б'є снопи ногами, щоб краще стянула віршовка. Другий робітник тягне її вниз, а ти підсусидишся, і так висиш на віршовці. Вона притискує тобі пальця, болить... Але звичайно терпиш: не можна ж заплакати на такій роботі! Вся пошана, весь престиж погіб би!..

Віз готовий. Закінчено й інші вози. Ми вилазимо на воза і їдемо. Від нерівної дороги віз качається в різні сторони... Спочатку боїшся, щоб не перекинутись, а потім забуваєш і про це. Скільки разів я не їздив на возі з копами, мені ні разу не довелося перекинутись.

Ми спустилися з гори. Далеко, далеко видно наш хутір і біля нього почата велика стирта хліба, складена вже до половини. У мене з'являється сильне бажання, по приїзді туди, вилізти на ту стирту. Я влізаю туди по драбині і тягаю снопи та стараюсь укладувати їх. Але від тягару я скоро втомлююсь і тоді кладусь на стирті і дивлюся у блакитне липнєве небо. Мене зганяють. Я мішаю. Приходить матір подивитись, як посувається робота. Їй скучно на дворі одній, бо батько весь день коло стирти.

— Подивіться, мамо, де я? — зачіпливо питаю я.

— О, куди ти забрався? Як високо, ти ж там мішаєш! Дивись же, не впади! — добродушно відповідає матір.

Стирта широка, велика, не те, що стіг. Матір не боїться, що впаду.

— Ні, я не мішаю, — упевнено відповідаю я, — я помагаю!

— Ну, помагай, помагай!

Стирта закінчена. Кінчився веселий день. Він довго залишався в моїй пам'яті. У найближчому часі ми продовжуємо свої ігри біля стирти, спостерігаємо, як біля неї починає сходити червоною щіточкою жито. Проте вражіння потроху забувається і ми з товаришами ідемо до іншого місця, зайняті іншим ділом.

На початку вересня в Есмані починали порати коноплі. Коноплі відігравали важливу роль у господарстві. У батька були досить великі конопляники і коноплі сіяли у нас багато. Коли порали коноплі, то цей час був для нас веселий. Звичайно на початку вересня стояли сухі, жаркі вересневі дні. Висмикані коноплі сушилися на сонці; розставлені вони були на тичинах так, що під ними утворилися будки; в них ми ховалися й видумували різні ігри, на які тільки здатна дитяча фантазія. Але особливо було цікаво, коли молотили коноплі. Ми з собаками були присутні при цьому цілий день і наїдалися конопляного насіння скільки душі вгодно,

очищаючи його від половини на своїх маленьких ручках. У кінці вересня та на початку жовтня наступали вже холоди. Порали городину. Нас мало це приваблювало. А ось, коли розкладавали багаття і спалювали старі стебла картоплі, тоді ми тут обов'язково були присутні. Це нас дуже цікавило.

Більшу частину дня ми проводили з хлопчиками на лузі, де вони пасли коней. Ми розкладавали з ними багаття й пекли картоплю. Час від часу пекли в попелі і качку. Винятково смачною здавалася вона мені. Відкіля ж беруться качки? Чи не дикі вони? Секрет скоро відкрився: качки не дикі, а «свійські» — хлопчики ловлять їх і смажать. Почуття «товарищества» заговорило в мені. Мені захотілося також убити качку і принести, щоб засмажити її. Одрізавшись убити чужу качку я не міг: моральне почуття не дозволяло. І ось я рішив убити свою. Коли качки поверталися додому, я загнав їх у лози і почав кидати палками в них. Усі розбіглися, крім одної; за нею я й почав «полювання». Довго я гаявся за нею, бив її, всю зранив. Вона голосно й очайдушно кричала від болю й жаху. Убити її мені не вдалося. Вона утікла.

Про своє «полювання» я нікому, звичайно, не сказав. Але ввечері, коли я ліг у своє ліжечко, я пригадав, як метушилася і кричала качка, і мені зробилося так соромно, соромно за свій вчинок. Я рішив ніколи більше цього не робити, і не робив.

Найпізніше порали огороди, звичайно — капусту. Шаткування її було для нас значною розвагою. Ми дуже любили качани, чистити їх і їли дуже багато. На дворі було вже зимно, часто йшли дощі, стояла сльота. Не хотілося нам показуватись із дому і тільки вечорами втікали ми до кухні. Товариші ходили до нас рідко. Їх не пускали, щоб у дім не наносили болота. Доводилось грати нам самим і видумувати собі ігри. Не знаю, яким чином і хто саме з нас видумав гру, що дуже дивно називалася — «востожье»: на двохспальне ліжко матері ми зносили всі подушки, які тільки були в домі, складували їх одну на другу, залазили наверх і потім падали разом із подушками на ліжко. Не було і без того, що хтонебудь із нас не вдався б головою об ліжко чи стіну. Частіше це случалося з Мішею, як меншим із нас і менше поворотним. Він починав плакати. Ми його потішали, бож нам загрожувала небезпека, що нас розгонять і заборонять «востожье». Матір не любила цієї гри, що витворювала сильне безладдя. До того ж можна було ще й набити собі гулю.

Одного разу (це було незабаром після народин сестри Каті) ми грали у «востожье». Попринесли всі подушки, які тільки були в домі. Раптом я зауважив, що на комоді лежить ще одна подушка. Я зараз же схопив і потягнув до себе подушку. Але звідти щось вилетіло, упало під ліжко й запищало... Виявилось, що в подушці лежала Катя, що й полетіла під ліжко. Ми перелякалися, привели все до порядку, поклали Катю на місце, але нікому нічого не сказали про те, що случилось. На щастя, Катя була добре закутана, зв'язана і не постраждала.

Друге заняття, яке ми любили і яким заповнювали скучні листопадові чи грудневі поранки, це була гра в подорож. Ми розставляли стільці так, що одні з них повинні були бути як ніби трійка коней, а другі стільці — це мали бути як передок і екіпаж, і ми кудинебудь їхали. Цілими годинами сиділи ми на стільцях, фантазуючи про поїздку та пригоди. Все це здавалося нам дуже цікавим. Але ця гра викликала велике безладдя в домі. Стільці то ми брали, але в попередній стан, тобто — як ті стільці перед тим там стояли — не приводили. Коли матір поверталася із кухні, де вона проводила майже цілий ранок, то знаходила всю залю, заставлену стільцями. Матір пробувала провадити боротьбу проти цієї гри, але даремно: ця гра нам подобалась і відмовитись від неї ми не могли...

Покупними іграшками ми мало цікавились. Багато нам купували й дарували дешевих іграшок із пап'ємаше: коників, корів, свиней тощо. Але ми їх негайно нищили: ламали ноги, скручували голови, відривали роги. Раніше всього страдав хвіст; ми дуже бажали зберегти його, але це не вдавалось: хвоста ми виривали раніше, ніж щось іншого, і всі спроби зберегти його, увіткнути на старе місце, не вдавалось. Спочатку це супроводжувалось сльозами, але потім ми призвичаїлись дивитись на це, як на неминуче зло. Пам'ятаю, мені подарували великого сірого коня із пап'ємаше, з сідлом; на цього коня можна було сісти і качатись. Братові ж, Вані, було подаровано корову, що мукала. І ось у нас з'явилась настирлива думка: що в середині у того коня і тієї корови? Особливо нас цікавила корова. Але Ваня не давав згоди, щоб різати її, тому я рішив пожертвувати коня. Столовим ножом я розрізав йому живіт і виявилось, що там пусто. Але це мене не задовольняло: треба різати далі й роздобути «окорока». Коник був розрізаний на дрібні частинки, а «окорока» повішено на горищі, щоб закоптився. Після такої операції Ваня не ризикував жертвувати свою корову. Залишився в дурнях один я: матір і «пробрала» мене за мою глупоту і загрожувала, що на майбутнє жадних іграшок я не одержу.

У нашому дитячому житті матір взагалі відігравала переважуючу роль у порівнянні з батьком. Наші батьки жили між собою дуже дружно. Батько любив нас, але, зайнятий господарством, справами, мало міг уділяти нам часу. Він часто нас пестив. Поцілує, бувало, в чоло, погладить по голові — і тільки. Особливої ніжності він не проявляв. Така вже була його натура. Він любив дітей взагалі, але у нього не було уміння пограти з ними, зайнятися з ними, вести більш-менш довшу з ними бесіду. Тому в дитинстві у нас особливої довірливості до батька не було. Зате зо всіма своїми смутками, потребами та радощами ми зверталися до матері. Нас ніколи не карали. «Пробере», бувало, батько чи матір за наші каверзи, погрозять карою — і тільки. Спочатку ми батькові і матері говорили «ти», а потім нас привчили говорити «ви».

Така була традиція в нашому роді. «Ви» говорили наші батько і матір своїм батькам. Але вони називали їх «папенька» і «маменька». Чому вони навчили нас називати їх «папаша» і «мамаша» — не знаю.

Ми проводили свій час переважно на повітрі, за винятком непогоди, і з батьками зустрічалися тільки за чаєм і за обідом. За те, коли ми лягали спати, крім баби Татъяни обов'язково була присутня і наша матір. Якщо ми не були дуже втомлені, то у нас розв'язувався язик перед сном, як це часто буває у дітей; ми ділилися з матір'ю вражіннями прожитого дня, оповідали про пригоди чи події, учасниками яких ми були, стараючись у цих оповіданнях підкреслити відважність своїх товаришів. Ось тут то матір і скористовувалася нашими оповіданнями, щоб примусити нас задуматись і сугерувала нам певні погляди і основи моралі. Тут ми зверталися до матері з запитаннями про те чи інше, що нас цікавило, і матір, по своєму розумінню, старалася відповісти на наші іноді трудні і складні запитання. Мати боролася з забобонами, що прищеплювала нам баба Татъяна. Я не пам'ятаю, щоб мати колинебудь оповідала нам байки; не пам'ятаю, щоб вона співала. Один тільки раз, пам'ятаю, як вона заколисувала Катю і співала «котика». Ваня і Міша уже спали, а я лежав і не міг ще заснути. Мені чомусь зробилося дуже сумно... Я згадав сестру матері, тіточку Анюту, що померла; отже, думав я, що може померти й моя мати, а я — можу залишитися сироткою... І мені так сумно, сумно стало, боляче стиснулось серце, і я гірко, гірко розплакався... Мати стала потішати мене, запитувати — чи не болять щонебудь. Я схлипував і відповідав: «Ні, ні»... Так і не сказав правдивої причини, та навряд, чи в ту хвилину сам я ясно усвідомлював, що саме діялось зо мною...

(Продовження в наступному числі)